

ЗАПОРІЖЖЯ ЯК ФОРПОСТ СУСПІЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ЗГУРТОВАНОСТІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ РФ

Д. Ю. Арабаджієв

Запорізький національний університет

dimary026@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4772-081X>

Т. І. Сергієнко

Національний університет «Запорізька політехніка»

sergienko7921@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4654-9248>

Ключові слова: суспільна стійкість, соціальна згуртованість, інтеграція, дезінтеграція, стійкість, консолідація, моніторинг, військова агресія, ідентичність, післявоєнне відновлення.

У статті акцент зроблено на регіональних аспектах і практичних кейсах соціальної згуртованості та суспільної стійкості українського суспільства на прикладі Запоріжжя в умовах повномасштабної військової агресії РФ. Мета дослідження полягає в обґрунтуванні елементів формули суспільної стійкості, соціальної згуртованості, бачення післявоєнного відновлення у сучасних реаліях України. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України до опублікування статті. Особливість даного дослідження полягає в необхідності використання теорій інклюзивної комунікації, вироблення політик та стратегування в умовах невизначеності. Моніторинг соціальної згуртованості та стійкості у сучасних реаліях України на прикладі Запорізької області дає підстави для аналізу викликів та загроз, оцінки сильних сторін, потенціалу консолідації суспільства, що дозволяє окреслити тенденції регіонального розвитку в надскладних сучасних умовах. За допомогою моніторингу суспільної стійкості та соціальної згуртованості на регіональному рівні можливо проаналізувати зміни, які спостерігаються щодо згуртованості населення та відстоювання проукраїнської позиції від початку повномасштабного вторгнення РФ та окупації українських територій. Все це потребує уважного переосмислення пройденого шляху й визначення перспективних напрямів подальшого розвитку. Саме це й слугувало поштовхом для здійснення даного дослідження. Методологічна основа дослідження заснована на положеннях класичних та сучасних політичних теорій, що стосуються предмету розгляду, використанні спектру філософських, загальнонаукових і конкретно-наукових методів пізнання, напрацьованих у суспільно орієнтованих науках, які дозволяють всебічно розкрити суть поставленої проблеми. Оптимізація дослідницької діяльності в контексті тривалого моніторингу (окуповані території, лінія зіткнення, контрольована частина) може бути забезпечена в поєднанні з іншими якісними методами дослідження, такими як фокус-група та глибинне інтерв'ю. Науковою новизною дослідження є проведення моніторингу соціальної згуртованості та суспільної стійкості у сучасних реаліях України на прикладі Запорізької області.

ZAPORIZHZHIA AS AN OUTPOST OF SOCIAL RESILIENCE AND SOCIAL COHESION IN THE CONTEXT OF FULL-SCALE MILITARY AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION

D. Yu. Arabadzhyiev

Zaporizhzhia National University

T. I. Sergiienko

National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

Key words: resilience, social cohesion, integration, disintegration, social stability, consolidation, monitoring, military aggression, identity, post-war recovery.

The article focuses on regional aspects and practical cases of social cohesion and resilience of Ukrainian society on the example of Zaporizhzhia in the conditions of full-scale military aggression of the Russian Federation. The purpose of the research is to substantiate the elements of the formula of resilience, social cohesion, the vision of post-war recovery in the modern realities of Ukraine. The chronological framework of the study covers the period from the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine until the publication of the article. The peculiarity of this study is the need to use theories of inclusive communication, policy development and strategizing in conditions of uncertainty. Monitoring of social cohesion and resilience in the modern realities of Ukraine on the example of the Zaporizhzhia region provides the basis for the analysis of challenges and threats, assessment of strengths, potential for the consolidation of society, which allows to outline the trends of regional development in extremely complex modern conditions. With the help of monitoring resilience and social cohesion at the regional level, it is possible to analyze the changes observed in the cohesion of the population and the defense of the pro-Ukrainian position since the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation and the occupation of Ukrainian territories. All this requires careful rethinking of the path taken and determination of promising directions for further development. It was this that served as an impetus for carrying out this research. The methodological basis of the study is based on the provisions of classical and modern political theories related to the subject of consideration, the use of a spectrum of philosophical, general scientific and specifically scientific methods of cognition, developed in socially oriented sciences, which allow to comprehensively reveal the essence of the problem. Optimizing research activities in the context of three-level monitoring (occupied territories, contact line, controlled part) can be ensured in combination with other qualitative research methods, such as focus groups and in-depth interviews. The scientific novelty of the study is the monitoring of social cohesion and resilience in the modern realities of Ukraine on the example of the Zaporizhzhia region.

Виклад основного матеріалу статті.

Реалії сьогодення свідчать про те, що повномасштабне вторгнення РФ і пов'язана з ним проблема порушення територіальної цілісності державного кордону України, яка ще розпочалася після Євромайдану 2013 року та Революції Гідності у 2014 році, потребують якісно нових наукових підходів щодо вивчення бачення перспектив піс-

лявоєнного розвитку та післявоєнної відбудови України.

Запорукою перемоги України у війні є стійкість і згуртованість українського суспільства, його готовність до нових викликів, подолання труднощів, збереження довіри до влади та почуття солідарності зі співгромадянами. Щодо стійкості суспільства, то вона виявляється у ставленні гро-

мадян до символічних цінностей, пов'язаних з його державністю, громадянством і культурними традиціями¹. Національною платформою стійкості та згуртованості була запропонована українська формула стійкості суспільства яка «базується на адаптивності суспільних систем та інститутів до криз і різких змін; мобілізації громадян та інститутів для виконання різних завдань у співпраці та самовідновленні»².

Аналіз актуальних досліджень і публікацій.

Загальнотеоретичні та прикладні дослідження зазначеної проблематики частково висвітлено в публікаціях як українських так і зарубіжних науковців – Я. Аміневої, Т. Андреевої, І. Аршави, Е. Носенко, В. Белюмова, М. Костенко, Ю. Тищенко, В. Лупація, О. Саакяна, А. Загородського, Ю. Каплан, Т. Мазур, Б. Бернард, Сюзен Кобейса, Сальвадора Мадді, М. Баландіна, В. Запороженко, А. Леонтьєва, Д. Леонтьєва, А. Маклакова, Л. Мітіна, Г. Нікіфорова, Т. Рогачева, О. Резнікова, В. Чудновського, В. Федоренка, О. Фріцького, В. Шаповала, Ю. Шемшученка та інших. Проте, не дивлячись на доволі велику кількість наукових публікацій і велику популярність в академічних колах, питання щодо виокремлення та розгляду чинників, які саме створюють та підсилюють стійкість суспільства, як ніколи потребують переосмислення.

Сьогодні, коли російська армія завдає постійних авіаційних, ракетних та артилерійських ударів по території України, безпрецедентних для Європи з часів Другої світової війни, громадянське суспільство має стати основою соціальної стабільності та консолідації нації. Російські ракети та снаряди влучили і продовжують влучати в тисячі об'єктів цивільної інфраструктури: житлові будинки, лікарні, школи, дитячі садки, торгово-розважальні центри. На окупованих територіях росія вдалася до практик геноциду. У звільнених Збройними силами України містах Бучі, Ірпені, Гостомелі, Ізюмі, Куп'янську та Лимані знайдено братські поховання розстріляних і закатованих українців. Було задокументовано тисячі випадків сексуального насильства та вбивств цивільних осіб. Українців свідомо вбивали і продовжують вбивати лише за те, що вони

українці³. Україно-російська війна триває упродовж понад 300 років. До 24 лютого 2022 року вона здебільшого носила світоглядний характер і відбувалася не тільки у збройній площині, а й у площині культурній, церковній та ідеологічній⁴.

Широкомасштабна російсько-українська війна стала великим суспільним потрясінням і посприяла підвищенню суспільної стійкості та соціальної згуртованості. Бажання відбити збройну агресію російської федерації і захистити суверенітет і незалежність держави посприяло збільшенню рівня згуртованості всередині держави, що проявилось в діяльності громадських організацій, волонтерів, благодійних фондів та звичайних активних громадян, які об'єдналися і взялися розв'язувати безліч завдань, щоб підтримати армію та населення⁵.

Взагалі, досліджуючи концепцію стійкості, акцентуємо увагу на тому, що вона є частиною комплексного підходу до побудови національної безпеки. Відповідно до положень стратегії національної безпеки України від 14 вересня 2020 року № 392/2020 згідно з указом Президента України, стійкість визначено однією з основних засад, на яких ґрунтується національна безпека держави, а запровадження національної системи стійкості зараховано до пріоритетних завдань⁶. Тобто стійкість визначається здатністю передбачати, запобігати та ефективно протидіяти сучасним гібридним загрозам⁷. Концепцію запровадження національної системи стійкості України ухвалено

³ Сергієнко Т. І. Державна єдність і територіальна цілісність України в умовах війни. *Соціально-гуманітарні виміри правової держави: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Дніпро, 27 жовтня 2022 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 400. С. 92–95.

⁴ Арабаджиев Д. Ю., Сергієнко Т. І. Теоретико-методологічні засади моніторингу соціальної згуртованості та стійкості у сучасних реаліях України (на прикладі Запорізької області). *Регіональні студії*, 2022. № 30. С. 35–39.

⁵ Сергієнко Т. І. Згуртованість українського суспільства в умовах військової агресії російської федерації проти України. *Українська військова звитяга – фундамент державності: матеріали Регіонального круглого столу* (м. Дніпро, 21 жовт. 2022 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 23–26.

⁶ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення від 10.02.2024 року).

⁷ National resilience of Ukraine: hybrid threats challenge response and prevention strategy: national report / ed. count. S. I. Pyrozhkov, O. M. Mayboroda, N. V. Khamitov, E. I. Golovakha, S. S. Dembitsky, V. A. Smoliy, O. V. Skrypnyuk, S. V. Stoetsky / Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2022. 552 p.

¹ Рівень стійкості та згуртованості громадян України (за результатами соціологічних досліджень). URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/riven-stiykosti-ta-zhurtovanosti-hromadyan-ukrayiny-za-rezultatamy-sotsiolohichnykh> (дата звернення 10.02.2024р.).

² Національна платформа стійкості та згуртованості. URL: <http://national-platform.org/> (дата звернення 25.01.24).

рішенням РНБО 20 серпня 2021 року та введено в дію Указом Президента України № 479 від 27 вересня 2021 року⁸.

Щодо іншого документа в українському законодавстві, в якому закріплено розуміння національної стійкості, є Річна національна програма під егідою Комісії Україна-НАТО на 2021 рік. Також, зазначимо, що 10 листопада 2023 року, Кабінет Міністрів України затвердив План заходів із реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року, який сформовано з урахуванням результатів оцінювання системи стійкості України в умовах війни та наданих рекомендацій⁹. Розроблений план заходів щодо реалізації Концепції синхронізований із основними вимогами НАТО та враховує український контекст повномасштабного російського вторгнення.

Таким чином, зазначаємо, що соціальна стійкість є невід'ємною частиною національної стабільності та визначається як збереження здатності національної держави підтримувати свою соціальну згуртованість, коли вона стикається із зовнішніми чи внутрішніми конфліктами, спричиненими соціально-політичними змінами або насильством¹⁰. Ця концепція схожа на стійкість громади, і більшість відповідних досліджень, пов'язаних із стійкістю громади, також застосовуються до соціальної згуртованості.

З перших днів повномасштабного вторгнення в Україну армія російської федерації зустріла не лише запеклий опір регулярних збройних сил, але й опір українського народу, який продемонстрував дивовижну національну стійкість – громадські організації, волонтери, благодійні фонди та звичайні активні громадяни об'єдналися і взялися розв'язувати безліч завдань, щоб підтримати армію та постраждале населення. Така діяльність була розгорнута у різних українських громадах як на Заході, Півдні, Півночі так і в Центрі України. Запорізька область не була виключенням. З першого дня агресії РФ на території Запорізької області безперервно ведуться бойові дії. Частина регіону окупована, частина контролюється Україною,

⁸ Указ президента України № 479/2021 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості» (дата звернення 10.02.2024 рік).

⁹ Уряд затвердив план реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/urjad-zatverdvyv-plan-realizatsii-kontseptsii-zabezpechennia-natsionalnoi-systemy-stiikosti-do-2025-roku> (дата звернення від 10.02.2024р.).

¹⁰ Jackson S., Ferris T.L.J. (2012). Infrastructure resilience: past, present, and future, George Mason University Magazine, P. 1–4.

частина знаходиться на лінії зіткнення. І не дивлячись на захоплення більшої частини Запорізької області з 24 лютого 2022 року спільними зусиллями обласної влади, військових, громадськості та громади Запорізького регіону вся діяльність була спрямована на безпеку та оборону, відсіч, стримування збройної агресії окупантів; безперебійної та стабільної роботи систем життєзабезпечення територій, розв'язання проблем внутрішньо переміщених осіб та евакуації.

Від початку повномасштабного вторгнення росії більшість запорізьких промислових підприємств припинили роботу. З середини березня 2022 року промислові гіганти почали поступово відновлювати роботу. Також, зазначимо, що різні інститути громадянського суспільства, з перших днів повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію України, переорієнтували свою діяльність, зосередивши її на реалізацію гуманітарних та інформаційних проектів. Робота гуманітарних центрів в Запоріжжі значною мірою будувалася на принципах самоорганізації та взаємодопомоги.

Події, які відбулись 24 лютого 2022 року, повністю змінили життя всіх українців, спровокувавши небачену інтенсивність міграційних потоків. Велика кількість людей з окупованих територій і постраждали через наслідок бойових дій, залишившись без електропостачання, газопостачання в населених пунктах Запорізької області виїжджали до інших міст і за межі України через Запоріжжя. Місто стало своєрідним евакуаційним прихистком для багатьох сотень українців.

Так, протягом перших чотирьох місяців війни – облік, фільтрація та допомога внутрішньо переміщеним особам здійснювалися цілодобово. Запорізькою «Дорогою життя» на вільну територію виїхало понад 500 тисяч людей. У Запоріжжі працюють 5 великих гуманітарних центрів та 122 «Пункти Незламності». Станом на 19 грудня 2022 року російські окупанти перекрили шлях евакуації, тому наші громадяни досі не можуть виїхати з-під окупації на безпечну територію. Виїзд з окупованих територій через Василівку спочатку було закрито до 15 січня 2023 року. Потім ізоляцію продовжено до лютого 2023 року. Останні випадки евакуації мирного населення були 16 грудня 2022 року – 35 осіб та 18 грудня 2022 року – 1 особа¹¹. Відтоді російська армія досі не відкрила шлях для евакуації мешканців з окупованих територій

¹¹ Окупанти і досі не відкрили дорогу для евакуації із Запорізької області, – ОВА. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/okupanti-i-dosi-vidkrili-dorogu-evakuatsiyi-1673621119.html> (дата звернення 13.02.2024р.).

Запорізької області, перетворюючи їх на своєрідне «гетто».

Що стосується внутрішньо переміщених осіб, то в Запорізькій області вже функціонує 59 територіальних координаційних центрів підтримки цивільного населення. І робота щодо створення координаційних центрів продовжується й сьогодні. Станом на початок грудня 2023 року в Єдиній інформаційній базі внутрішньо переміщених осіб Запорізької області зареєстровано 232,7 тис. осіб, з них: 48 тис. дітей; 10,2 тис. осіб з інвалідністю; 52,3 тис. пенсіонерів. Кількість дітей внутрішньо переміщених осіб, які отримують освітні послуги в школах Запорізької області, становить майже 6 тисяч осіб¹².

Але, більшість людей, все ж таки через деякий час переїжджають до інших міст чи взагалі за межі України. Здебільшого це пов'язано з безпековою ситуацією та кризами викликаними війною. Так наприклад, восени та взимку 2023 року Запорізька область була у списку регіонів з найскладнішою ситуацією в енергосистемі. У Запоріжжі та Запорізькому регіоні діяли аварійні та стабілізаційні відключення світла. Через перевищення лімітів споживання електроенергії збільшували тривалість відключення світла для кожної з черг. На сьогодні, січень, лютий 2024 року, ситуація більш менш стабільна, застосовуються планові графіки відключення світла, але це пов'язано здебільшого з проведенням ремонтних робіт.

Зауважимо також, що частина запоріжців, і не тільки, хто виїхав за кордон, повернулася додому, частина інтегрувалася в суспільство нової для них країни, але є й ті, хто тільки покидає межі України. Готовність українців виїжджати в пошуках безпеки за кордон змінювалася протягом періоду з 2022 року по сьогодні, на що впливали різні фактори: рівень безпеки в конкретному регіоні, забезпеченість базовими інфраструктурними послугами та робототехнікою, фінансові та інші можливості країни. Згідно офіційно оприлюднених даних на сторінці «УКРІНФОРМ», «унаслідок розв'язаної росією повномасштабної війни за кордон виїхали 8,2 мільйона жителів України»¹³. Згідно з даними, які було отримано за поррахунками ООН,

близько п'яти мільйонів стали внутрішньо переміщеними особами¹⁴. Тимчасовим прихистком для громадян України стали здебільшого країни Європейського Союзу, які надають допомогу вимушеним та тимчасовим переселенцям. Більше половини мігрантів отримали статус біженців.

Щодо тимчасово окупованих територій Запорізької області, то зазначимо, що на початку повномасштабного вторгнення та окупації українських територій спостерігалася згуртованість населення, відстоювання проукраїнської позиції. Так на початку повномасштабного вторгнення в окупованих містах Енергодар, Бердянськ та Мелітополь впродовж 2022 року проходили мирні акції «ми – це Україна».

Зауважимо, що тепер на тимчасово окупованих територіях Запорізької області населення не може користуватися послугами українських мобільних операторів, тому використовують SIM-картки російських операторів мобільного зв'язку. Мобільний інтернет слабкий, але отримати інформацію можна. Окупаційна влада припинила мовлення всіх українських телеканалів, транслюється лише російське телебачення. Російсько-окупаційні війська змушують жителів окупованих територій Запорізької області отримувати російські документи. На окупованих територіях працюють російські міграційні служби, посилено фільтрацію блокпостів між населеними пунктами. Також, окупанти змушують людей переоформлювати документи на нерухомість та землю відповідно до законодавства російської федерації, у разі відмови «націоналізують» нерухомість, змушують людей отримувати нові «номерні знаки».

Висновки. Підводячи підсумок даного дослідження зазначимо, що на сьогоднішній день територія Запорізької області продовжує піддаватися нещадним обстрілам з боку країни-терориста. Але ми бачимо, що не зважаючи на постійне перебування в складних безпекових умовах, запоріжці доводять свою незламність, суспільну стійкість та соціальну згуртованість в умовах повномасштабної військової агресії рф. Не припиняють роботу волонтерські організації та благодійні фонди – підтримуючи нужденних, людей похилого віку, соціально незахищені верства населення, багатодітні родини та внутрішньо переміщених осіб, надаючи безкоштовну юридичну, психологічну та гуманітарну допомогу постраждалим від війни.

¹² Запорізька обласна державна адміністрація. Новини. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/67832/na-zaporizhzhinalichujetsya-mayzhe-233-tisyachi-vpo--jih-pidtrimkoju-zajmajetsya-koordinatsiyniy-tsentr.html> (дата звернення 13.02.2024 р.).

¹³ Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3728049-unaslidok-vijni-za-kordon-viihali-82-miljona-ukrainciv-sulak.html> (дата звернення 10.02.2024р.).

¹⁴ ООН: Близько восьми мільйонів українців утекли від війни. URL: <https://www.dw.com/uk/oon-blizko-vosmi-miljoniv-ukrainciv-utekli-vid-vijni/a-64628526> (дата звернення 10.02.2024 р.).

Війна для українських громадян стала стимулом до об'єднання на націєтворення.

Причина в тому, що суспільство пережило і переживає багато спільного досвіду, в тому числі й негативного. Це обстріли, втрата близьких, житла, перебої з продуктами харчування, спроби адаптуватися до відключень електроенергії, тривога за майбутнє країни, скорбота через загибель солдат і відчуття радості від звільнення українських територій. Саме цей довід створив спільний контекст життя людей та нове розуміння національної ідеї незалежно від місця проживання, сформував спільну історичну пам'ять, що сприяло виникненню почуття згуртованості. Мета національної ідеї полягає в забезпеченні суспільної стійкості та соціальної згуртованості і виступає

основою функціонування української нації. І все це відіграє визначальну роль саме у протистоянні спроб російської федерації розколоти країну.

Для перемоги і післявоєнного відновлення Україні необхідно щоб суспільство та держава мали ідею яка б об'єднувала та згуртовувала. Протягом століть такою ідеєю була незалежність, самостійність та соборність. Сьогодні, такою ідеєю, яка б об'єднала сучасне українське суспільство повинне стати утвердження консолідуючих засад серед суспільства навколо державних інтересів і загальнонаціональної мети через зміни у світогляді суспільства у протистоянні російського агресора. Лише об'єднавши зусилля, кожен на своєму фронті, ми зможемо захистити національні інтереси українського народу та нашої країни.

References

- Arabadzhyev D. YU., Serhiyenko T. I. Teoretyko-metodolohichni zasady monitorynhu sotsial'noyi z•hurtovanosti ta stiykosti u suchasnykh realiyakh Ukrainy (na prykladi Zaporiz'koyi oblasti). Rehional'ni studiyyi, 2022. № 30. S. 35–39.
- Jackson S., Ferris T.L.J. (2012). Infrastructure resilience: past, present, and future, George Mason University Magazine, P. 1–4.
- National resilience of Ukraine: hybrid threats challenge response and prevention strategy: national report / ed. count. S. I. Pyrozhkov, O. M. Mayboroda, N. V. Khamitov, E. I. Golovakha, S. S. Dembitsky, V. A. Smoliy, O. V. Skrypnyuk, S. V. Stoetsky / Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2022. 552 p.
- Natsional'na platforma stiykosti ta z•hurtovanosti. URL: <http://national-platform.org/> (data zvernennya 25.01.24).
- Okupanty i dosi ne vidkryly dorohu dlya evakuatsiyi iz Zaporiz'koyi oblasti, - OVA. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/okupanti-i-dosi-vidkryli-dorogu-evakuatsiyi-1673621119.html> (data zvernennya 13.02.2024 r.).
- OON: Blyz'ko vos'my mil'yoniv ukraintsev utekli vid viyny. URL: <https://www.dw.com/uk/oon-blizko-vosmi-miljoniv-ukraintsev-utekli-vid-vijni/a-64628526> (data zvernennya 10.02.2024 r.).
- Pro rishennya Rady natsional'noyi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 veresnya 2020 roku «Pro Stratehiyu natsional'noyi bezpeky Ukrainy» URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (data zvernennya vid 10.02.2024 roku).
- Riven' stiykosti ta z•hurtovanosti hromadyan Ukrainy (za rezul'tatamy sotsiolohichnykh doslidzhen'). URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/riven-stiykosti-ta-zhurtovanosti-hromadyan-ukrainy-za-rezultatamy-sotsiolohichnykh> (data zvernennya 10.02.2024 r.).
- Serhiyenko T. I. Derzhavna yednist' i terytorial'na tsilisnist' Ukrainy v umovakh viyny. Sotsial'no-humanitarni vymiry pravovoyi derzhavy: materialy Mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi (m. Dnipro, 27 zhovtnya 2022 r.). Dnipro: Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, 2022. 400. S. 92–95.
- Serhiyenko T. I. Z•hurtovanist' ukraintsev'koho suspil'stva v umovakh viys'kovoyi ahresiyi rosiys'koyi federatsiyi proty Ukrainy. Ukrainy's'ka viys'kova zvytyaha – fundament derzhavnosti: materialy Rehional'noho kruhloho stolu (m. Dnipro, 21 zhovt. 2022 r.). Dnipro: Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav, 2022. S. 23–26.
- Ukaz prezidenta ukrainy № 479/2021 «Pro rishennya Rady natsional'noyi bezpeky i oborony Ukrainy vid 20 serpnia 2021 roku «Pro zaprovadzhennya natsional'noyi systemy stiykosti» (data zvernennya 10.02.2024 rik)
- Ukrinform. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3728049-unaslidok-vijni-za-kordon-viihali-82-miljona-ukraintsev-sulak.html> (data zvernennya 10.02.2024 r.).
- Uryad zatverdyl plan realizatsiyi Kontseptsiyi zabezpechennya natsional'noyi systemy stiykosti do 2025 roku URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-zatverdyl-plan-realizatsii-kontseptsii-zabezpechennia-natsionalnoi-systemy-stiiikosti-do-2025-roku> (data zvernennya vid 10.02.2024 r.).
- Zaporiz'ka oblasna derzhavna administratsiya. Novyny. URL: <https://www.zoda.gov.ua/news/67832/na-zaporizhzhinalichujetsya-mayzhe-233-tisyachi-vpo--jih-pidtrimkoju-zaymajetsya-koordinatsiyinyi-tsentr.html> (data zvernennya 13.02.2024 r.).